

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА НОСА

У статті висвітлюються основні етапи життя та громадської діяльності С.Носа. Автор аналізує його фольклорно-етнографічну спадщину.

Ключові слова: етнографія, фольклор, еліта, друга половина XIX ст.

Друга половина XIX ст. характеризується лібералізацією у сферах розвитку культури та освіти. У Києві, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Харкові, Одесі з'являються осередки, яким була небайдужа доля української культури та мови. Відбувається процес накопичення етнографічних матеріалів. Для цього розсилаються програми з різноманітними спрямуваннями, щоб залучити до цієї роботи місцеву інтелігенцію.

Поряд з великими науковими центрами – Києвом, Харковом, з середини XIX ст. значним центром розвитку етнографічних знань був Чернігів. У цьому місті працювали О.Маркович, П.Куліш, Л.Глібов, Г.Барвінок. Зацікавленість етнографічними та фольклорними матеріалами відображена у публікаціях "Чернігівського листка" та "Чернігівських губернських відомостях".

Помітною особистістю в середовищі чернігівської інтелігенції був Степан Данилович Ніс. Хоча в тогочасній історіографічній літературі про нього знаходимо дуже мало відомостей. Так, про нього навіть не згадали О.Піпін в "Истории русской этнографии"¹ та М.Сумцов у розвідці "Діячі українського фольклору"². Згадку про С.Носа, як автора кількох нарисів, знаходимо лише в "Історії українського письменства" С.Єфремова³. Першим ґрунтовним нарисом про життя та наукову діяльність С.Носа була стаття Г. Коваленка "Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа"⁴. Однак у зв'язку з обмеженими можливостями автора у цьому дослідженні існують певні біографічні неточності. Наприклад, Г.Коваленко не знає точної дати народження дослідника, подаючи "1829 р., близько 26 квітня"⁵. Маловідомі факти з життя С.Носа, особливо ті, що стосуються арешту та заслання, розкриває О.Соловій у статті "Нові дані до біографії С.Д.Носа"⁶ на основі документів (докладних записок, витягу із справи Андрущенко та ін.). Із радянських вчених до постаті Степана Носа зверталася О.Коцюба, яка у статті, приуроченій до 140-річчя від дня його народження, висвітлила основні віхи життя і наукової діяльності. Особливо наголосила на ставленні Степана Носа до роботи, відзначивши його надзвичайний ентузіазм і захоплення етнографічною роботою, його любов до народної пісні⁷. Фольклорно-етнографічна діяльність С.Носа стала об'єктом публікації О.Бріциної. Відзначивши коло наукових інтересів дослідника, авторка подала повну бібліографію його праць. Аналізуючи доробок пошуковця-аматора, О.Бріцина наголосила на тому, що він порушував і теоретичні питання етнографії⁸.

Степан Данилович Ніс народився 24 квітня 1829 р. за старим стилем (7 травня за новим) в с. Понори Конотопського повіту (тепер Талалаївський район) Чернігівської губернії⁹. У Полтавській палаті кримінального суду служив дядько та хресний батько Степана Носа – Захарій Іванович Ніс, тому в десятирічному віці Степана віддали вчитися в Полтавську губернську гімназію, у якій він пробув з 1839 по 1848 роки¹⁰.

У 1849 р. С.Ніс вступає на навчання на медичний факультет Київського університету. Він створює гурток любителів рідного краю та народу, який відомий як "Носовська партія"¹¹, до якої входили 18 – 20 осіб. Зважаючи на те, що сам С.Ніс був з козацького роду, на свій гурток він переніс основи козацького устрою, в основі якого був "курінь", а члени називалися "товариші", які жили "по-братськи", і все у них було спільне¹². Як наголошує Г.Коваленко, "вільний від занять час товариші проводили у вивченні рідної історії, співах та записі пісень"¹³. О.М.Лазаревський у своїх спогадах писав: "С.Д.Ніс здавна користувався славою етнографа, з юних літ спостерігаючи народне життя в усіх його проявах до дрібниць"¹⁴.

Закінчивши навчання, С.Ніс, як військовий лікар, бере участь у Кримській війні. У грудні 1854 р. його призначили ординатором військового госпіталю в Таганрозі. По закінченні війни в 1857 р. С.Ніс бере відпустку, поселяється в Харкові та здає екзамен на звання повітового лікаря і оператора. Після чого подав у відставку. За добру службу отримав як нагороду піврічний оклад та медаль¹⁵.

Із жовтня 1858 р. С.Носа призначили на посаду оператора Чернігівської Лікарської Управи¹⁶. Посада оператора була не дуже оплачувана¹⁷, але давала досить високе становище лікарю серед місцевої еліти та гарні перспективи на майбутнє.

С.Ніс винаймає будинок, який називає "курнем". Дещо пізніше оголошує, що "в Курінь вільно приходити будь-кому, чи то пан, чи мужик, ремісник, – аби був чесною людиною та українцем"¹⁸.

Не дивлячись на офіційне становище, С.Ніс ходив "в народному костюмі, з підбритою в кружок головою, із великими запорозькими вусами, відвідувачі Куреня почали одягатися таким же чином"¹⁹.

Курінь базувався на товариських відносинах. Його відвідувачі клали добровільні внески в спеціальні "карнавки", серед яких були на "хліб-сіль, купівлю старовинного одягу і зброї, друк народних книг"²⁰.

Із Черніговом пов'язана найбільш активна частина наукового життя С.Носа. Він розпочинає збір і друк історичних та етнографічних матеріалів, бере участь у різноманітних українських заходах. С.Ніс часто бував у роз'їздах, мав багато знайомих, тому "почувши, що в тому чи іншому селі співають гарних пісень чи є бандурист, – він їхав і записував"²¹. Звертав увагу не лише на пісні українців, але й вивчав пісенну творчість циган²².

С.Ніс за життя опублікував близько десяти наукових статей та брошур, а також кілька літературних творів²³. Але потрібно сказати, що величезна кількість його праць залишилася у рукописах. Ці дослідження торкаються найрізноманітніших аспектів традиційно-побутової культури українців – народної медицини, світоглядних уявлень і вірувань, звичаєво-обрядової культури, харчування, звертається увага на антропологічні особливості мешканців Чернігівщина тощо. Переважна частина цих матеріалів зберігаються в Наукових архівних фондах рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України.

Незважаючи на те, що С.Ніс був лікарем, його цікавили різноманітні етнографічні проблеми, повсякденне життя українців. Особливого значення він надавав вивченню традиційного харчування. У праці "Поварство Українське" (1854 р.) С.Ніс подає перелік назв різноманітних страв (пісних і скоромних; різновидів борщу, печень, соленого, холодного, сушеного, солодкого) і напоїв (хмільні, меди, не хмільні), а також описує способи їх приготування²⁴.

У коло інтересів С.Носа входили народні звичаї, повір'я, побут, матеріальна культура, антропологічний тип українців, все це знайшло відображення у дослідженні "Етнографічні матеріали" (1854 – 1855 рр.)²⁵.

Крім того, С.Ніс був "народним" лікарем. Він досить детально вивчав народну медицину, оскільки вважав, що вона базується на місцевих побутових, кліматичних, антропологічних особливостях, тому при лікуванні потрібно використовувати не лише народні ліки, але й впливати на пацієнтів спираючись на їхні традиційні уявлення. "І сі баби шепотухи, знахарі, знахаркі, вони не тямлять того лічення, що тепер із чужих земель прийшло, вони дають зілля по своєму, на старинний лад... , помагають більше душі, ніж тілові"²⁶. Збереглися рукописні "Етнографічні матеріали (про медицину)"²⁷ (1869 – 1873 рр.), у яких С.Ніс дає поради лікарям як не відштовхнути пацієнтів від себе і викликати у них довіру. Дослідник вводить до наукового медичного обігу деякі народні засоби лікування. Так, йому належить стаття присвячена цілющим властивостям горицвіту²⁸.

С.Ніс надзвичайно активно цікавився також усною народною творчістю. Він записував пісні, легенди, загадки, приказки і прислів'я тощо, які публікував на сторінках "Черниговских губернских ведомостей". Багато цінних фольклорних та етнографічних матеріалів залишилися в рукописах. Так, "Пісні, вірші, казки, сцени з народного побуту" (1851 – 1878 рр.)²⁹, "Етнографічні матеріали про мову, побут, одяг, обряди, весілля, господарство, легенди" (1852 – 1864 рр.)³⁰, "Етнографічні матеріали (народні звичаї, повір'я, народний побут, матеріальна

культура)" (1854 – 1855 рр.), "Етнографічні матеріали (про народні погляди на хвороби, умови життя, народну медицину" (1863 – 1872 рр.)³¹.

У дослідженні "Наші люде", яке написано у 1861 р., С.Ніс розглядає проблеми взаємовідносин українців та представників інших національностей (євреїв, циганів), описує стосунки між різними соціальними станами (панів, писарів) між членами родини (батьки, діти) та родичами³².

Звертаючись до теоретичних проблем етнографії, дослідник намагався з'ясувати предмет етнографічних досліджень, визначити мету, завдання та методи етнографічної науки. Він пише: "Етнографія повинна проникати в саму душу життя, вивчаючи... окрему сім'ю, хутір, село; вона повинна довести вивчення фактів до найдрібніших деталей, до повного розуміння предмета з його матеріальної та духовної сторони"³³. С.Ніс вважав, що вивчення культури народу слід розпочинати з сім'ї, як господарської одиниці, а також як носія духовної культури, зберігача звичаїв та обрядів. Звісно, що на його погляди мали вплив тогочасні етнографічні програми та дослідження, але намагання усвідомити теоретичні засади цієї науки заслуговують на схвалення. Як пише О.Бріцина, що "хоча теоретичні розробки С.Д.Носа не мають самостійної наукової цінності, вони свідчать про потяг збирача до осмислення мети і характеру своєї фольклорно-етнографічної діяльності"³⁴.

Крім наукової-пошукової роботи С.Ніс активно займався різноманітною громадською роботою. Він поширював невеликі книжки-"метелики", видані українською мовою та присвячені Україні, а також портрети українських історичних діячів³⁵. У 1862 – 1863 рр. у нього можна було купити 70 різних найменувань книг і 15 портретів³⁶. Намагаючись поширити якомога більше книг, С.Ніс давав їх знайомим на виплату. Так, І.Лузанов у листі до С.Носа пише: "Посилаю вам 2 карбованці, а ще за мною зостанеться півтора. Коли б ще прислали книжок, а особливо граматок"³⁷. Крім того, як міг допомагав виданню книг. Так, у листі до О.Кониського він пише, що жертвує 25 рублів на купівлю книг "на південно-руській мові, у полтавській недільній школі"³⁸.

У 1862 р. чернігівський губернатор попередив С.Носа, що "зібрання, на яких виражаються малоросійські стремління ні під яким виглядом терпимі не будуть"³⁹. Крім того, щоб припинити моду "на малоросійський костюм", яка поширилася серед місцевої еліти під впливом С.Носа, губернатор видає наказ заборонити його носіння, якщо ж "кому-небудь у костюмі простолоудина буде виказана поліцейськими неввічливість, то скарги на це будуть лишатися без уваги"⁴⁰. Щодо "Носівського гуртка", то губернатор обмежувався лише попередженнями, вважаючи, що інші заходи призведуть до збільшення його значимості⁴¹.

6 липня 1863 р. у С.Носа зупиняється землемір Іван Олексійович Андрущенко, який їхав з Москви до Василькова. Він був членом товариства "Земля і Воля" і віз із собою багато нелегальної літератури. Про це стало відомо жандармерії. А 10 липня було проведено обшук і знайдено прокламації "Землі і Волі". Під час обшуку С.Ніс вражений, що його підозрюють у розповсюдженні листівок та сприянні "Землі і Волі", "наніс образу дією"⁴² поліцмейстеру Ляшенкові. Ось як про це пише С.Ніс у "Доповідній записці" до чернігівського губернатора Є.Андрєєвського: "моє ображене почуття гідності та честі службової найшло жмут волосся на його (поліцмейстера – С.Ч.) голові"⁴³. Майже місяць С.Ніс провів в одиночній камері в Чернігові, після цього його перевели до Петербурга "спершу в III Відділ, звідти... в 7-й № Олексіївського равеліна... просидівши в одиночній камері майже рік"⁴⁴. Після закінчення слідства С.Носа виправдали щодо політичних звинувачень, а за образу поліцмейстера зарахували йому попередні місяці сидіння в тюрмі.

У 1864 р. С.Ніс повертається до Чернігова, але одразу після арешту його звільнили з посади оператора, тому він продовжує займатися продажем книг⁴⁵.

Намагаючись не допустити подальшого поширення українських ідей, адміністрація Чернігова вирішує "перевести С.Носа... у віддалені великоросійські губернії, де національність його не буде мати наслідувачів"⁴⁶. Уже липні 1864 р. його переводять на службу до м. Білозерськ Новгородської губернії. Як пише С.Ніс "з самого погляду на ту сторону охопило якимось важким сумом... та мара висмоктує душі"⁴⁷.

Та і в Білозерську С.Носу не вдалося уникнути конфліктів із поліцією, яка часто затримувала його пресу та листи. 13 вересня 1869 р. в квартирі С.Носа було здійснено обшук на пред-

мет наявності вогнепальної зброї. Натомість забрали хірургічні інструменти та козацьку нагайку, оскільки ця річ "в руках азартного може бути не менш небезпечна за зброю"⁴⁸. Було відкрито три справи: 1) звинувачення щодо нанесення С.Носом побоїв поліцейському наглядачу Маліновському; 2) щодо невиконання С.Носом вимог поліції та залитті повістки чорнилами; 3) за скаргою С.Носа на поліцію за вчинення нею насилля. Першу справу припинила судова палата, по другій суд виправдав С.Носа, щодо третьої, то С.Ніс пробачив Маліновському особисту образу⁴⁹.

Та навіть у таких важких умовах С.Ніс продовжує вивчення народної культури, що знайшло відображення у дослідженні "Сцени из народного быта. Русские святки в деревне"⁵⁰ (записані в Білозерському повіті Новгородської губернії). Тут представлені голосіння, замовляння, пісні, легенди, нариси з повсякденного життя простого люду, різноманітні обряди.

Лише у липні 1872 р. С.Носу вдалося повернутися до рідного краю. Він розпочинає співпрацю з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, яке діяло в Києві (1873 – 1876 рр.) і мало на меті публікацію історико-етнографічних розвідок та відкриття мuzeю старожитностей. Тому С.Ніс передав товариству свою колекцію старовинного одягу, зброї, хатнього начиння, а також досить багаті етнографічні записи⁵¹.

У цей період життя С.Ніс анонімно опублікував дві брошури "Про хвороби і як їм запомагати" (К., 1874) та "Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя" (К., 1875).

Потреба в грошах змусила С.Носа звернутися до Міністерства Внутрішніх справ із проханням прийняти його на службу. У 1876 р. його було призначено повітовим лікарем в м. Ярославль, а у 1878 р. перевели у Вітебську губернію. У 1882 р. С.Ніс вийшов у відставку⁵². Дослідник продовжує займатися етнографією. На сторінках "Киевской старины" у 1882 р. виходить стаття "Покритка", у якій відображено ставлення народу до дівочої краси та честі, роль народної моралі. С.Ніс вказує на народну мудрість, оскільки над покриткою "посміються, при нагоді дорікнуть, не піде вона на "вулицю". ...ніщо не підштовхне її до думки приховувати плід, а тим більше дітовбивства"⁵³.

У 1883 – 1886 рр. С.Ніс проживає в Болгарії та в м. Єйськ. Його не перестає цікавити побут та звичаї місцевого люду, намагається популяризувати українські пісні. С.Ніс описує напад на нього розбійників, що стався при переїзді через Балканський перевал. Готуючись до смерті він заспівав "Ой не пугай пугаченьку""послухавши цю пісню, вони й голови повісили"⁵⁴ і отаман відпустив С.Носа.

У червні 1886 р. С.Ніс повертається до дому. Здебільшого мешкав у Чернігові, де продовжував займатися медичною практикою до 1890 р. Тоді він отримав посаду міського лікаря в м. Городня, в якому і прожив до самої смерті – 28 грудня за старим стилем 1900 р. (10 січня 1901 р. за новим).

Матеріали, які зібрав С.Ніс, були високо оцінені визначними дослідниками XIX ст. Так, вони були опубліковані у збірках М.Номиса, А.Метлинського та П.Чубинського⁵⁵.

Більшість праць С.Носа до сьогоднішнього дня не опубліковані і зберігаються в рукописах у зв'язку з чим є маловідомими для дослідників. Тому на порядку денному видання праць Степана Даниловича Носа.

¹ Пыпин А.Н. История русской этнографии. В 3-х т. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – 425 с.

² Сумцов М. Діячі українського фольклору // XIX т. Збірника Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1910. – 37 с.

³ Ефремов С. Історія українського письменства. – Вид. 3, з одмінами і додатками. – К., 1917. – С. 277.

⁴ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 363 – 400.

⁵ Там само. – С. 366.

⁶ Соловій (Соловійов) О. Нові дані до біографії С.Д.Носа. – К., 1919. – С. 120 – 140.

⁷ Коцюба О. Степан Ніс (До 140-річчя від дня народження) // Народна творчість та етнографія (Далі НТЕ). – 1969. – № 3. – С. 55 – 57.

⁸ Бріцина О. Фольклорно-етнографічна діяльність С.Д.Носа // НТЕ. – 1980. – № 1. – С. 67 – 70.

- ⁹ Шевелів Б. До сотих роковин народження С.Д.Носа // Україна. – 1929. – № 1 – 2. – С. 46.
- ¹⁰ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 368.
- ¹¹ Соловій (Соловійов) О. Вказ. праця. – С. 123.
- ¹² Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 369.
- ¹³ Там само. – С. 369.
- ¹⁴ Коцюба О. Вказ. праця. – С. 55.
- ¹⁵ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 371.
- ¹⁶ Соловій (Соловійов) О. Вказ. праця. – С. 123.
- ¹⁷ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 372.
- ¹⁸ Там само. – С. 372.
- ¹⁹ Там само. – С. 373.
- ²⁰ Там само. – С. 377.
- ²¹ Там само. – С. 378.
- ²² Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (далі ІМФЕ). – Ф. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 117.
- ²³ Бріцина О. Вказ. праця. – С. 67, 68, 70.
- ²⁴ ІМФЕ – Ф. 2. – Од. зб. 11. – 95 арк.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 9. – 252 арк.
- ²⁶ Там само. – Од. зб. 25. – Арк. 176.
- ²⁷ Там само. – Од. зб. 45. – 351 арк.
- ²⁸ Нос Ст. О народной медицине южнорусов и об употреблении народном горлице против сезонных скоплений в брюхе // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 5; № 6.
- ²⁹ ІМФЕ – Ф. 2. – Од. зб. 3. – 136 арк.
- ³⁰ Там само. – Ф. 2. – Од. зб. 4. – 215 арк.
- ³¹ Там само. – Од. зб. 35. – 162 арк.
- ³² Там само. – Од. зб. 17. – 219 арк.
- ³³ Там само. – Од. зб. 49. – Арк. 1.
- ³⁴ Бріцина О. Вказ. праця. – С. 70.
- ³⁵ Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861 – 1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол.Кониського // Україна. – 1927. – № 6. – С.123.
- ³⁶ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 377.
- ³⁷ Соловій (Соловійов) О. Вказ. праця. – С. 139.
- ³⁸ Возняк М. Вказ. праця. – С. 120.
- ³⁹ Соловій (Соловійов) О. Вказ. праця. – С. 124.
- ⁴⁰ Там само. – С. 135.
- ⁴¹ Там само. – С. 125.
- ⁴² Там само. – С. 126.
- ⁴³ Докладная записка Его превосходительству Евгению Константиновичу Андреевскому Черниговскому губернатору в звании Судебного врача, Городнянский Городовой врач Степ. Дан. Нос, 1894, сент. 29 Гор. Городня // О. Соловій (Соловійов) Нові дані до біографії С.Д.Носа. – К., 1919. – С. 129.
- ⁴⁴ Там само. – С. 129.
- ⁴⁵ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 381.
- ⁴⁶ Соловій (Соловійов) О. Вказ. праця. – С. 136.
- ⁴⁷ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 381.
- ⁴⁸ Там само. – С. 386.
- ⁴⁹ Там само. – С. 386 – 387.
- ⁵⁰ ІМФЕ – Ф. 2. – Од. зб. 3. – 136 арк.
- ⁵¹ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 390.
- ⁵² Там само. – С. 390.

⁵³ С. фон-Нос Покрытка // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 428.

⁵⁴ Коцюба О. Вказ. праця. – С. 57.

⁵⁵ Брицина О. Вказ. праця. – С. 70.

В статье прослеживаются основные этапы жизни и общественной деятельности С.Носа. Автор анализирует его фольклорно-этнографическое наследие.

Ключевые слова: этнография, фольклор, элита, вторая половина XIX в.

The main stages of life and public activity of S.Nos are reported in the article. The author analyzes his folk and ethnographic heritage.

Key words: ethnography, folklore, elite, the second half of the 19th century.